

КОНЦЕПТ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Кузніченко С. О.

Статтю присвячено проблематиці забезпечення прав людини. Метою дослідження є висвітлення основоположних засад обмеження прав людини в умовах воєнного стану.

Наголошено, що права людини є невід'ємним аксіологічним складником західної правової культури. Відзначено, що природа прав людини має імперативний характер для сучасної держави (у цьому проявляється вертикальний аспект людських прав): права людини є вимогами до органів публічної влади, на які й покладається обов'язок їх забезпечення; при цьому права людини визначають межі діяльності держави. Обмежуючи права людини, органи публічної влади повинні обґрунтовувати застосування заходів державного примусу і пропорційність ужитих заходів, особливо в умовах воєнного стану.

Указано на доцільність типології обмеження прав людини на такі види: обмеження окремих прав людини; обмеження прав людини, що стосується значної кількості прав та свобод. Останній різновид обмеження може бути застосовано за особливих умов: надзвичайний стан, військовий стан тощо. При цьому введення такого стану не призводить автоматично до обмеження прав людини, і, зважаючи на значний вплив таких станів на реалізацію прав людини, до обмеження останніх ставляться підвищені вимоги.

Акцентовано увагу на поділі прав і свобод людини на абсолютні та відносні. Абсолютними є ті права, які не можна обмежити ні за яких умов, у тому числі й в умовах воєнного стану.

Резюмовано, що обмеження прав і свобод людини у демократичній державі має здійснюватися відповідно до чітко визначених підстав (тобто на підставі закону, що відповідає вимогам юридичної визначеності) та мати тимчасовий характер. До обмеження прав за надзвичайного або воєнного стану (коли такі обмеження носять масовий характер) ставляться посилені вимоги, зокрема щодо суто законодавчого визначення підстав, тимчасового характеру, дотримання процесуальної форми введення обмежень.

На обмеження прав людини в умовах воєнного стану поширюються загальні вимоги: заборона втру-

чатися у сферу дії окремих прав (абсолютні права); обмеження не може посягати на сутнісний зміст самого права людини; застосування трискладового тесту перевірки правомірності з обмеження прав і свобод.

Ключові слова: абсолютні права, воєнний стан, законність утручання, права людини, пропорційність обмеження, тимчасовість обмеження.

Kuznichenko S. O. Human Rights Restricting in Martial Law Concept

The article is devoted to the issue of human rights ensuring. The aim of the study is to cover the basic principles of restricting human rights in martial law.

It is emphasized that human rights are an integral axiological component of Western legal culture. It is noted that the nature of human rights is imperative for the modern state (this is the vertical aspect of human rights): human rights are requirements for public authorities responsible for their ensuring; at the same time human rights determine the boundaries of the state's activities. Restricting human rights public authorities must justify the use of coercive measures and the proportionality of the measures taken, especially in martial law.

The expediency of human rights' restriction typology to the following types, namely: restriction of certain human rights; restriction of human rights affecting a significant number of rights and freedoms, is indicated. The latter type of restriction can be applied under special conditions such as a state of emergency, martial law, and so on. Herewith, the introduction of such a state does not automatically lead to the restriction of human rights and, given the significant impact of such states on human rights implementation, the restriction of the latter is subject to increased requirements.

The division of human rights and freedoms into absolute and relative is emphasized. The rights that cannot be restricted under any circumstances, including martial law, are absolute.

It is concluded that the restriction of human rights and freedoms in a democracy must be carried out on clearly determined grounds (ie on the basis of a law that meets the requirements of legal certainty) and these restrictions should be temporary. Restrictions on rights in a state of emergency or martial law (when such restrictions are of a mass nature) are subject to stricter requirements,

in particular, concerning the purely legislative definition of grounds, temporary nature, and compliance with the procedural form of restrictions' introduction.

Restrictions on human rights in martial law are subject to general requirements: prohibition to interfere in the scope of certain rights (absolute rights); the restriction cannot encroach on the essential content of human rights themselves; application of a three-part test to verify the legality of the restriction of rights and freedoms.

Key words: *absolute rights, martial law, legality of intervention, human rights, proportionality of restrictions, temporality of restrictions.*

Постановка проблеми та її актуальність.

Права людини є невід'ємним аксіологічним складником західної правової культури. Саме права людини є тим маркером, що дає змогу виокремити такі різновиди державно-правових режимів, як демократичний, з одного боку, та авторитарний і тоталітарний - з іншого. Права людини є тим ціннісним критерієм, завдяки якому оцінюється стан розвитку відповідного соціуму, оскільки результатом імplementованості вимог прав людини у суспільних відносинах є стан буття вільної та свобідної людини.

Зважаючи на зазначене, цілком очевидним є інтерес демократичних держав до системного контролю над станом забезпечення прав людини та існування різних неурядових організацій, які виконують це завдання. Згадаємо індекси верховенства права, свободи, демократії та ін.

Необхідно також указати, що західна концепція права виходить із такої їх властивості, як природний характер і, відповідно, невідчужуваності людських прав. Зважаючи на це, права людини не можна «ліквідувати», «скасувати», вони існують незалежно від їх формального відображення у тексті нормативно-правового акту. Нагадаємо, що це положення відображено і в Конституції України, відповідно до ч. 1 ст. 22 якої визначені у її тексті права людини не є вичерпними, відповідно, існують й інші права, крім тих, які закріплені в Основному Законі. Хоча цілком очевидно, що права людини не є безмежними, особливо в умовах контрадикції з правами інших людей. Саме тому у сучасній доктрині прав людини йдеться про можливість обмеження прав людини.

Обмежуючи права людини, органи публічної влади повинні діяти виважено, обґрунтовуючи застосування заходів державного примусу і пропорційність ужитих ними заходів. Водночас слід акцентувати увагу на тому, що одним із тих чинників, що дає змогу суттєво обмежити права людини, є воєнний стан. Для Української держави

це питання набуло особливої актуальності з 24 лютого 2022 р. у зв'язку з повномасштабним нападом Росії.

Таким чином, проблематика обмеження прав людини має бути предметом інтенції вчених (як і самого громадянського суспільства), що й визначає актуальність теми дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематика прав людини та їх обмежень виходячи з її перманентної актуальності є предметом пізнання багатьох зарубіжних та вітчизняних дослідників.

Серед зарубіжних учених варто згадати таких, як Р. Алексі, П. Гаудер, А. Дайсі, Р. Дворкін, Дж. Донеллі, Д. Міллер, Б. Леоні, Е. Познер, Дж. Тасіулас, Л. Фуллер та ін.

Серед праць цих авторів акцентуємо увагу на роботі професора Чиказького університету з доволі промовистою назвою «Сутінки права прав людини» (The Twilight of Human Rights Law), у якій учений, зокрема, наголошує на небезпечності тенденції безконтрольного розширення змісту прав людини, яка може стати чинником зниження їх забезпечення з боку держави, яка, своєю чергою, може апелювати до невжиття нею відповідних позитивних дій через чисельність прав та обмеженість ресурсів і, як наслідок, створення своєрідного «списку першочерговості» [1]. У контексті предмету нашого дослідження монографія Е. Познера важлива через підкреслення необхідності аргументування обмеження прав людини та наявності чітких критеріїв, які дадуть змогу визначити діяльність органів публічної влади саме як правомірне обмеження прав людини, а не свавілля.

Методологічне значення для гносеології обмеження прав людини має і праця професора Денверського університету Дж. Донеллі International human rights (у вітчизняному правознавстві під назвою «Права людини у міжнародній політиці»). Учений, серед іншого, відзначає відмінності у європейському та американському розумінні прав людини, що зумовлює необхідність виокремлення різних підстав обмеження прав [2]. У цьому контексті варто вказати, що, зважаючи на європейський вибір України, ми послуговуємося саме європейським розумінням концепції людських прав.

Серед вітчизняних учених, чиї роботи становлять основу пізнання проблематики обмеження прав людини, слід згадати О. Арсентьєву, С. Головатого, Д. Гудиму, М. Козюбру, А. Кучука, В. Лемака, В. Обушко, П. Рабіновича, М. Савчина та ін. У роботах багатьох з указаних авторів детально аналізується практика Європейського

суду з прав людини щодо з'ясування критеріїв правомірності обмеження людських прав.

Окремо слід згадати працю С. Головатого «Про людські права», яка характеризується правником як така, що є «за панівного у вітчизняній юридичній теорії і практиці підходу до розуміння сутності людських прав, побудованого на традиції радянського і пострадянського нормативного позитивізму» [3, с. 2]. Означена робота дає адекватне вимогам часу розуміння природи прав людини, дає розуміння їх сутності, генези.

Водночас черговий раз відзначимо, що, зважаючи на важливість для демократичної, правової держави діяти відповідно до вимог правовладдя, проблематика правомірності обмеження прав людини не втрачає своєї актуальності.

При цьому додамо, що реалізація прав людини в умовах воєнного стану до недавнього часу переважно залишалася поза увагою вітчизняних науковців.

Метою статті є висвітлення основоположних засад обмеження прав людини в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Теорія прав людини, основні положення якої імплементує українське суспільство в національну систему права, склалася у другій половині ХХ ст. Відповідно до її змісту, природа прав людини має імперативний характер для сучасної держави (у цьому проявляється вертикальний аспект людських прав): права людини є вимогами до органів публічної влади (наголосимо, що йдеться саме про органи публічної влади, а не інших приватних осіб), на які й покладається обов'язок їх забезпечення; при цьому права людини визначають межі діяльності держави.

Наголосимо, що саме такий підхід використав і законодавець, формулюючи приписи Конституції України. Так, відповідно до ст. 3 Основного Закону, «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави» [4]. Цілком слушними із цього приводу є слова вітчизняного вченого А. Кучука про те, що «основним завданням держави стає максимальне сприяння особі у реалізації її можливостей. Для виконання цього завдання людина передає державі частину своєї свободи. Виконуючи це призначення, держава воліє отримати все більше повноважень і може перетворитися на поліцейську» [5, с. 250-251]. І саме права людини стають тим

чинником, що запобігає свавіллю органів публічної влади.

Отже, в умовах тяжіння органів публічної влади до впровадження недемократичних засобів, створення авторитарної влади діяльність щодо забезпечення прав людини зменшуватиметься, натомість постійно будуть законодавчо оформлюватися численні підстави обмеження прав і свобод людини.

Подібна ситуація спостерігається і під час введення надзвичайного чи воєнного стану. Згадаємо карантинні обмеження (хоча тоді й не було введено надзвичайного стану, а регулювання обмежень прав людини здійснювалося на підзаконному рівні). Відзначимо, що, за даними соціологічного опитування Центру Разумкова, більшість опитаних українців вважає, що «скоріше або зовсім не потрібними такі заходи: заборона відвідувати парки, сквери, зони відпочинку, лісопаркові та прибережні зони, спортивні та дитячі майданчики (57%), заборона транспортного сполучення між населеними пунктами (60%), заборона руху громадського транспорту в населених пунктах (60%), перебування на вулицях без документів, що посвідчують особу (61%)» [6, с. 14]. При цьому науковці відзначають, що «так звані «карантинні заходи» безпеки були запроваджені органами влади у спосіб, який не завжди є співставним із відповідними конституційними приписами» [6, с. 4].

Цілком очевидно, що в умовах обмеженості прав людини органи публічної влади мають широкі межі розсуду. Тому в демократичній державі запровадження цих обмежень (якщо воно відбувається всупереч конституційним вимогам) має тягти відповідальність, у тому числі й юридичну, а не лише політичну. Таким чином, важливим є визначення та дотримання підстав обмеження прав людини.

На нашу думку, випадки обмеження прав людини доцільно класифікувати на такі види (при цьому йдеться саме про правомірне обмеження, а не свавілля органів публічної влади):

- обмеження прав людини, що стосується значної кількості прав та свобод (зазвичай цей різновид обмеження може бути застосовано за особливих умов, що значно відрізняються від усталеного стану життя суспільства - це надзвичайний стан, військовий стан тощо. При цьому введення такого стану не призводить автоматично до обмеження прав людини, і, зважаючи на значний вплив таких станів на реалізацію прав людини, до обмеження останніх ставляться підвищені вимоги);

- обмеження окремих прав людини (зазвичай підстави обмеження прав, що належать до цієї групи, передбачаються у тексті відповідного нормативно-правового акту або Конституції України, у тій частині, що закріплює це право. Так, у Конституції України під час визначення прав і свобод людини наводиться перелік можливих обставин, за яких дозволяється обмежувати це право. Таким чином, відбувається правове регулювання діяльності органів публічної влади і за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. Наприклад, відповідно до ч. 2 ст. 11 цієї Конвенції, право на свободу мирних зібрань «не підлягає жодним обмеженням за винятком тих, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб» [7].

У контексті предмету нашого дослідження важливо також відзначити важливість класифікації прав і свобод людини залежно від можливості чи неможливості їх обмеження на відносні та абсолютні. Останніми є ті права, які не можуть бути обмежені ні за яких умов. Відповідно до Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, ними є:

- право на життя (окрім випадків смерті внаслідок правомірних воєнних дій);
- право на свободу від катувань;
- право не бути у рабстві або в підневільному стані;
- право не бути підданим покаранню без закону [7].

Відзначимо, що Конституція України містить значно більший перелік прав і свобод, які не можуть бути обмежені в умовах воєнного або надзвичайного стану. Так, відповідно до ч. 2 ст. 64 Основного Закону, «не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 цієї Конституції» [4]. При цьому слід наголосити й на важливості дотримання процесуальної форми введення відповідних обмежень.

Наступним важливим положенням, що відрізняє правомірний характер обмеження прав людини, є те, що запроваджувані органами публічної влади заходи не можуть посягати на сутнісний зміст прав людини, що передбачає неприпустимість «довільного втручання у здійснення належного особі суб'єктивного публічного права з боку публічної влади чи третіх осіб, які б

мали наслідком для його носія такі істотні перепони або взагалі унеможлиблювали досягнення цілей, які становлять його предмет (матеріальні чи духовні блага, охоронюваний інтерес)» [8]. В умовах воєнного стану додатковою вимогою в контексті зазначеного положення є тимчасовий характер установлених обмежень. Так, відповідно до приписів Конституції України, під час запровадження воєнного стану має зазначитися строк дії обмежень прав і свобод людини [4].

Слід наголосити, що до правомірності обмеження прав і свобод людини в умовах воєнного стану має застосовуватися трискладовий тест:

1. Обмеження прав людини повинне ґрунтуватися на законі (законність утручання у царину прав людини). Наголосимо, що наявність самого лише тексту нормативно-правового акту, навіть з однойменною назвою - «закон», не передбачає автоматичного сприйняття обмеження як такого, що здійснюється «відповідно до закону». У практиці Європейського суду з прав людини ця вимога зумовлює і низку вимог до самого закону: «Вираз «відповідно до закону» вимагає, по-перше, щоб оскаржуваний захід мав певне підґрунтя у національному законодавстві. По-друге, це стосується якості закону, про який йдеться, вимагаючи, щоб він був доступним для відповідної особи, яка, крім того, має бути в змозі передбачити його наслідки для себе, і сумісний із верховенством права» [9].

2. Наявність легітимної мети; при цьому варто наголосити на необхідності дійсної реальності цієї мети (для прикладу згадаємо забори під час карантину щодо відвідування парків, скверів і т. п., яка аргументувалася необхідністю охорони здоров'я населення; хоча згодом була озвучена справжня мета - психологічний вплив на населення).

В аспекті нашого дослідження слід відзначити, що «воєнний стан - це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності ... для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності...» [10].

3. Необхідність у демократичному суспільстві (пропорційність обмеження прав і свобод людини). Органи публічної влади, уводячи воєнний стан, зобов'язані чітко визначитися з тими правами, які за даних конкретних умов можуть бути обмежені та через які заходи.

Висновки. Таким чином, оскільки права і свободи людини є засобами обмеження органів публічної влади, зв'язують їхні дії, то обмеження прав і свобод людини у демократичній державі має здійснюватися відповідно до чітко визначених підстав (тобто на підставі закону, що відповідає вимогам юридичної визначеності) та мати тимчасовий характер. До обмеження прав за надзвичайного або воєнного стану (коли такі обмеження носять масовий характер) ставляться посилені вимоги, зокрема щодо суто законодавчого визначення підстав, тимчасового характеру, дотримання процесуальної форми введення обмежень і т. д.

На обмеження прав людини в умовах воєнного стану поширюються загальні вимоги щодо:

- 1) заборони втручатися у сферу дії окремих прав (абсолютні права);
- 2) обмеження не може посягати на сутнісний зміст самого права людини;
- 3) застосування трискладового тесту перевірки правомірності з обмеження прав і свобод.

Література

1. Posner E.A. *The Twilight of Human Rights Law*. Oxford: Oxford University Press, 2014. 185 p.
2. Donnelly J. *International human rights*. Westview Press, 1998. 216 p.
3. Головатий С. Про людські права. Лекції. Київ : Дух і літера, 2016. 760 с.

4. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30.

5. Кучук А.М. Теоретичні основи правового поліцентризму : монографія. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2017. 312 с.

6. Забезпечення прав і свобод людини в Україні в умовах поширення коронавірусної інфекції (COVID-19): особливості і шляхи удосконалення. Київ, 2020. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2020_covid_prava.pdf.

7. Council of Europe. *Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms*. URL: <https://rm.coe.int/1680063765>.

8. Савчин М. Права людини. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/21641/1/5.1_права_людини_ч.1.pdf.

9. European Court of Human Rights. *Case of Oleksandr Volkov v. Ukraine* (Application no. 21722/11). 9 January 2013. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-115871>.

10. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 року. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 28. Ст. 250.

Кузніченко С. О.,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
член-кореспондент Національної академії
правових наук України